

לשון חכמים

הרב יעקב משה שורקין

איגרת הרמב"ן - נוסח הקדום

איגרת הרמב"ן / דואג ושוכח - רואה ושמח / דפוסים ראשונים וכתבי יד
מדויקים / ייחוסה לרמב"ן / מאמר ר"מ מאיוורא ז"ל / השוואת איגרת הרמב"ן
למאמר ר"מ מאיוורא, תוך דיגוש שינוייהם / ספר היראה וחיי עולם / עקב ענווה
- ניתוח דברי הרמב"ן

איגרת הרמב"ן

הנוסח הקדום ביותר של איגרת המוסר של הרמב"ן הנודעת אשר יש בידינו, הינו נוסח
כתב יד פרמא בכתב איטלקי משנה ה'מ"ו-מ"ז - 1286¹, שהיא בערך כשבע עשרה שנה
לאחר הסתלקותו של הרמב"ן.

עניין רב מצאנו בטופס זה², לפי שבו השלמת קטע עיקרי, החסר מכל הנוסחאות הרווחות
והשגרתיות, מלבד דיוקן המופתי הכללי. כפי הנראה, הינו מייצג נוסח המקורי, קרוב אל
לשון רבינו הגדול ממש. אף יש בה הוכחה ניצחת כלפי השוללים ייחוסו לרמב"ן, מפני
הכלבו בשם רבי משה מאיוורא, ולקמן נאריך בעניין.

הנוסח המופיע עתה, הוא אחרי הגהה חדשה וקפדנית מתוך כ"י הקדום, מסודר וערוך
כראוי. החלוקה העניינית מספרית, מעשי ידי היא, ללא שינוי כלל בטקסט;

1 The Palatina Library Parma Italy Cod. Parm. 2784, Catalogue De-Rossi Parma Italy 1390
קולופונים: "אני מנחם ביר' בנימן .. שסייעני .. לכתוב .. למורי ר' אפרים" (א6) "הכותב והמשלים כליל ו'
בי"ב ימים לאדר הראשון שנת ה'מ"ו"ל" [מו' לפרט] (14ב) "על ידי הצעיר .. אני מנחם ישלם ביר' בנימן
לעיי"ן ובתחלת ליל ב' בט"ו לחדש שנים עשר שלשנת עיבור בשנת ה'מ"ו"ל' ונכתב הספר הזה כולו
מתחלתו ועד הנה בכ"ד לילות ומעט יותר" (א24). "ביום ב' יז טבת לשנת במז"ל .." [נקרא באור אולטרא
סגול] (א137). קולופונים נוספים מהמעתיק הזה בדפים 20א, 36ב.

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitalibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS000067807-1#FL21112006

2 הנוסח התפרסם פעם א' ע"י הגאון רבי אפרים משה קורנגוט זצ"ל, מחבר ביאור ישמח משה על אור
החיים, בהקדמת ספרו הקטן: 'אגרת הרמב"ן עם באור ישמח משה' - ירושלים תשס"ז, שבו העמיד את
הנוסח הקדום בהקדמתו באותיות זעירות, ואילו בספר גופו, מציג ומבאר רק את הנוסח הרגיל. גם בעצם
פענוח הכתב יד הקדום, נשאר מקום ליתר דיוק. דברי האיגרת הזאת, אף חסרים סדר ועריכה, היות ונכללו
בהם תובנות והוראות רבות ושונות, כולם בקיצור רב. מ"מ, חבל שנוסח זה איננו מוכר בעולם, ואיננו נפוץ
בציבור, שהרי מדובר באיגרת שגורה בפי כל העולם, מרוב ערכה וחשיבותה, ואף בעלת סגולה נודעת
ומפורסמת מהרמב"ן עצמו. זכות ראשונים מ"מ, שמורה לרבי אפרים משה בן רבי יחזקאל שרגא ע"ה, ויהא
מאמר זה לעילוי נשמתו.

נוסח הכתב הזה שלח רבינו משה בה"ר נחמני לבנו אחר הליכתו בארץ ישראל

1 בני הנאמן לי, זכור תמיד מעשי אשר ראית בעמדך אתי, ונסי אל ונפלאותיו אשר עשה עמי, ושמו הגדול אשר קידש על ידי בכמה דברים אשר ראו עיניך³, ועתה בני השב אל ליבך במה יזכה האדם כאשר ראית על ידי.

2 על כן התנהג תמיד לדבר בנחת בכל דברך לכל אדם בכל עת⁴, ובוזה תנצל מן הכעס, שהיא המדה הרעה להחטיא את האדם, וכן אמרו רז"ל, כל הכועס כל מיני גיהנםם שולטין בו, שנ' והסר כעס מלבך, והעבר רעה מבשרך, ואין רעה אלא גיהנםם, שנ' וגם רשע ליום רעה,

3 וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה למדת ענוה, שהיא מדה טובה מכל המדות, שנ' עקב ענוה יראת י"י עושר וכבוד וחיים,

4 ופי' זה הפסוק "עקב ענוה" בעבור הענוה, תעלה על לבו מדת היראה, כי יתן אל ליבו תמיד מאין הוא בא, ולאין הוא הולך, ושהוא רימה ותוליעה בחייו, אף כי במותו, ולפני מי הוא עתיד ליתן את החשבון, לפני הכבוד, שנ' בו הלא את השמים ואת הארץ אני מלא, ואומ' הנה השמים ושמי השמים לא יכללוהו, אף כי לבות בני האדם⁵, וכאשר יחשוב את כל אלה, יירא מבוראו, וישמור מן החטא, ובמדות האלה יהיה שמח בחלקו המגיעו⁶, כמו שאמרו רז"ל, אי זהו עשיר - השמח בחלקו, וכאשר יתנהג במדות הענוה, להתבושש מכל אדם, ולהתפחד מן החטא, ולשמוח בעבודת המקום⁷, ולהדבק ברצונו, תשרה עליו שכירתו⁸, וזהו "וכבוד", "וחיים" - חיי העולם הבא.

3 לכאורה, הרמב"ן רומז אל עובדות מופלאות ומעשים נשגבים מסוימים אשר אירעו בו, ולא אתנו יודע עד מה. 4 תענית ד', א': אמר רבינא: אפילו הכי, מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא, שנאמר והסר כעס מלבך וגו'. ובגמרא יומא פ"ו, א': אביי אמר: כדתינא, ואהבת את ה' אלהיך - שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ויהא משאו ומתנו [באמונה ודבור] בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו - אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה, פלוני שלמדו תורה - ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו, עליו הכתוב אומר ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר כך אתפאר. אבל מי שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו - אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה, פלוני שלמד תורה - ראו כמה מקולקלין מעשיו וכמה מכוערין דרכיו! ועליו הכתוב אומר באמר להם עם ה' אלה ומאמצו יצאו. ובראשית חכמה - שער היראה - פרק שנים עשר: מסכת חיבוט הקבר וכו' אמר בשעה שאדם נפטר מן העולם לא די שהוא נבהל ממלאך המות שכלו מלא עינים וחורבו שלופה בידו אלא שואל לו כלום עסקת בתורה ובגמילות חסדים והמלכת לקונך שחרית וערבית והמלכת את חברך בנחת רוח וכו'.

5 מרכיב שני פסוקים. בדברי הימים: פ' השמים ושמי השמים לא יכללוהו, ובמשלי: אף פי לבות בני אדם.. 6 בפשטות כוונתו היא ששמח בחלקו הרוחני, היינו "במידות אלה", וכפי שמתמצת תיכף: ולשמוח בעבודת המקום וכו' ומ"מ יש לומר שאף חלקו העולמי מכלל כוונת "שמח בחלקו המגיעו", ועיין לקמן. 7 אותיות "מקום" מנוקדות מעליהם, וכך דרכו בכל "מקום" באיגרת. כפי הנראה, הסיבה היא מפני שהוא כינוי שם שמים, ועיין.

8 וכבשבת ל', ב': ללמדך שאין שכירה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה, שנאמר ועתה קחו לי מגנן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'. ובפסחים ק"ז, א'. א"כ בהכרח השמחה היא של מצווה. וע"ע במדרש תהלים - מזמור כ"ד, מדרש אגדה - פרשת תולדות, שם - פרשת ויחי, גם בראשית רבתי - פרשת תולדות, שם לא אמרו מצווה.

- 5 ועתה בני, דע וראה כי כל המתנאה לכו על הבריות, מורד במלכות שמים, כי מתפאר הוא בלבוש מלכות המקום יתב', שנ' י"י מלך גאות לבש.
- 6 [ולמה]⁹ יתנאה לב האדם, אם בעושר, י"י מוריש ומעשיר, אם בכבוד, הלא לאלהים הוא, שנ' והעושר והכבוד מלפניך, ואיך יתפאר בכבוד קונו, ואם בחכמה, מסיר שפה לנאמנים, ומעם זקנים יקח, נמצא הכל בשוה לפני המקום, כי באפו משפיל הגאים, וברצונו מגביה שפלים, על כן השפל עצמך וינשאך המקום יתב'.
- 7 על כן אפרש לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד; כל דבריו יהיו בנחת, וראשך יהיה כפוף, עיניך למטה ולבך למעלה, ואל תביט בפני אדם בדרכך אתו.
- 8 וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך¹⁰, אם עשיר או חכם עליך לכבדו, או אם הוא רש ואתה עשיר, או שאתה חכם ממנו, חשוב בלבך כי אתה חייב ממנו, והוא זכאי ממך, שאם הוא חוטא הוא שוגג ואתה מזיד,
- 9 וכל מעשיך ודבריך בכל עת, תחשוב כי לפני המקום ית' אתה עומד, ושכינתו עליך, כי כבודו מלא עולם, ודבריך יהיו באימה ויראה כעבד לפני רבו, והתבייש מכל אדם¹¹, ואם יקראך אדם לא תענוו בקול רם, רק בנחת - בנחת, כעומד לפני רבו וקוראין אותו מבחוץ, והוא ירא להרים קולו בפני רבו,
- 10 והיה זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל, על מנת לקיימה, וכאשר תקום מן הספר, תחפש באשר למדתה, אם יש בו דבר שתוכל לקיימו,
- 11 ופשפש במעשיך תמיד בערב ובבקר, ובזה כל ימך יהיו בתשובה,
- 12 והסר כל דבר מלבך בעת התפילה, והכן לבך לפני המקום, וחשוב הדבר בלבך טרם שתוציא מפיו, וכן תעשה בכל דבר ולא תחטא, ובזה יהיו כל מעשיך ישרים, ותפילתך מכוונת ומקובלת לפני המקום, שנ' תכין לבם תקשיב אוזניך.
- 13 ותקרא האגרת הזאת פעם אחת בשבוע לפחות, וללכת בה אחר השם, למען תצליח בכל דרכיך, ותזכה לעולם הבא צופה לצדיקים¹², וביום תקראה¹³ יענוך מן השמים מכל אשר יעלה על לבך לשאול עד עלות השחר. ושלום יהיה לך

---

9 הנוסח בכ"י: ולמי, כאשר מעל ליו"ד תוקן ה', ע"ש.

10 בספר חובות הלבבות שער ו' - שער הכניעה פרק י': ושאלו אחד מן החכמים: במה היית אדון לכל בני דורך? אמר: מפני שלא פגעתי אחד מהם, שלא ראיתי לו מעלה יתרה עלי, כי אם היה יותר חכם ממני, הייתי אומר: הוא ירא אלהים יותר ממני ליתרון חכמתו על חכמתי. ואם קטן ממני בחכמה, אומר, כי חשבוננו יהיה קל מחשבוננו ביום הדין, מפני שאני עובר במזיד והוא עובר בשוגג. ואם יהיה גדול ממני בימים, אומר, כי זכותי רבים מזכותי, מפני שקדמני בעולם. ואם יהיה קטן ממני, אומר, כי עוונותי מעטים מעוונותי. ואם יהיה כמוני בימים ובחכמה, אומר: אולי לכו לאלהים טוב מלבי, לפי שאני יודע במה שקדם לי מן העוונות ואינני יודע, מה שהיה ממנו. ואם יהיה יותר עשיר ממני, אומר, כי מצאה ידו, בעשרו לעבד הבורא ולעשות צדקות ולהעניק לעניים יותר ממני. ואם יהיה דל יותר ממני, אומר, כי הוא דכא ושפל רוח יותר ממני בעבור דלותו, והוא טוב ממני, ולא זותי לכבדם כולם ולהכנע להם וכו' ושם בשער ט' - שער הפרישות פרק ד': כל מעשה אצלו זך ממעשהו - וכל נפש בעיניו יותר ברה מנפשו.

11 בתנא דבי אליהו רבה פרשה כ"ו: כך אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל, בניי, כלום חיסרתי לכם, מה אני מבקש מכם, הא איני מבקש אלא כדי שתהיו אוהבין זה את זה, ותהיו מכבדין זה את זה, ותהיו יריאין זה מזה וכו', והנה לכאורה "והתבייש מכל אדם" אינו מעניין קטע זה העוסק כולו ביראת אדם מן המקום, ויש ליישב. נוסח נדיר זה נזכר בראשונים בשם רמב"ן לעניין הווידי שכיב מרע. בספר אהל מועד - שער ראשית חכמה הארוך דרך ח' נתיב ט': כתב הרמב"ן בספר תורת האדם וכו' וסדר וידוי של שכיב מרע כך הוא וכו' "וזכני לעולם הבא הצופה לצדיקים". ושם שער הרפואה הארוך דרך ב': וסדר וידוי של שכיב מרע אף על פי

דואג ושוכח - רואה ושמה

הנה לכאורה, התיבות "ושלום יהיה לך" בסוף, חותמים לשון האיגרת כפי כ"י קיימברידג', ברם יש להעיר ששם בסיום נכפלו בטעות תיבות מלמעלה¹⁴, ואין הדבר ברור. מ"מ, בשני כ"י ישנים מדויקים אחרים, אשר דומים ביסודם לכ"י קיימברידג', עיין לקמן, נוסף בסוף: ושלום יהיה לך, כנפש הדואג ושוכח. רואה ושמה. משה בר נחמן אביך ז"ל. ביטוי מחורז זה: הדואג ושוכח - רואה ושמה, בלתי מוכר משום מקום, מלבד מחתימת רמב"ן גופו, בחתימת איגרת מפורסמת אחרת אל בנו זה, וכנדפס על כתבי הרמב"ן¹⁵, רק שם מסיים: אביכם הדואג ושוכח רואה ושמה, משה ב"ר נחמן זצ"ל, אך כאן קשה חתימת "משה בר נחמן אביך ז"ל", שאע"ג שמצאנו ז"ל על החיים בלשון הרמב"ן גופו¹⁶, הלא לא שייך כן על עצמו, ואם לגבי אביו מעין האיגרת אחרת שזכרנו, הלא תיבת "אביך" קוטע ביניהם. מ"מ, בטעם חרוז זה והסברו, ראה הערת מהדיר כתבי הרמב"ן, קובץ שמעתין¹⁷, ספר תולדות ישראל.¹⁸

דפוסים ראשונים וכתבי יד מדויקים¹⁹

בדפוס, זו האיגרת המיוחסת אל רמב"ן, נמצאת כבר ב"ראשית חכמה"²⁰ דפוס ראשון, היינו ונציה של"ט²¹. בס' "תפוחי זהב" - מנטובה שפ"ג, רק העתיק משם²². אף ב"חרדים"

שכתבנוהו בשער התשובה ראוי לכתבו הנה וכו' "וזכני לעולם הבא הצופה לצדיקים". במנורת המאור שני פרק ז' - גמילות חסדים: וכתב הרמב"ן ז"ל וסדר שכיב מרע, כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה וכו' ותן חלקי בגן עדן "וזכני לעולם הבא צופה לצדיקים". לשון הרמב"ן לפנינו בתורת האדם שער הסוף - ענין הוידוי: וסדר וידוי של שכיב מרע, כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה וכו' ואם אמות תהא מיתתי כפרה על כל עונות וחטאים ופשעים שחטאתי ושעויתי ושפשעתי לפניך, ותן חלקי בגן עדן, וזכני לעולם הבא "הצפון" לצדיקים. ושם בתוכן העניינים. אף בכתבי הרמב"ן א' עמ' שפ"ח: ממנה יתעלה "לחיי העולם הבא וכו' והוא צופה לצדיקים" וכו' ואח"כ תיקנו בתורת אדם, וגם באיגרתנו מצופה ולצפון, גם תיקנו והוסיפו הצפון. לשון הרמב"ן הנ"ל: כך קבלנו מחסידים ואנשי מעשה הוא אולי מכוון לרוקח עפ"י המפורש בספר השם: באותו השם אני קורא לפני וכו' מחל וסלח לי אני פלוני עבדך וכפר על חטאותיי ועוונותיי ופשעיי ואהיה נקי "לחיי העולם הבא צופה לצדיקים" וכו' מ"מ, מכאן הוכחה נוספת לייחוס של האיגרת לרמב"ן, גם למקורות כ"י הזה ושני כ"י ישנים נוספים, ראה לקמן, המשמרים ביטוי ייחודי כ"כ. לבד הרמב"ן עם רוקח ז"ל, לא מצאתי בשום מקום, (וראה הביאור ר"מ אבן סהולה לרמב"ן על התורה כ"ח א').

13 תקראָה.

14 ולהדבק ברצונו, תשרה עליו שכירתו, וזהו "וכבוד", ["וחיים" חסר -] חיי העולם הבא. ועתה בני, דע וראה [הכתוב כאן לא ברור, ולמעלה נכתב: כי כל] המתגאה לבו על הבריות, מורד.

15 א' עמ' שס"ח.

16 ראה הקובץ סיני פ"ג ה'ו' בעמ' רפ"ח, ע' ה'ו' בעמ' רל"ט, פ"ב ה'ז' עמ' רס"ז, נור התורה י"א עמוד קנ"ז, ס' משלי מהדורת תורת חיים א' עמ' ר"כ פי' ר"י נחמיאש.

17 15 עמ' 94.

18 י"ב עמ' 116.

19 במהדורת קורנגוט לעיל מעיר: כתב יד נוסף שיש בידנו, כתב יד אוקספורד בודלי קטלוג גויבאואר 2/2360, השני מבחינת סמיכותו לימי הרמב"ן, נכתב במאה ה-14 למניינים. נוסח זה מצינו גם בכתב יד וטיקן / 460/13, מהמאה ה"ט, בתקופות מאוחרות יותר, כך אנו מוצאים בראשית חכמה, בשנת של"ט, ועל האיגרת כותב הראשית חכמה: "כתב הרמב"ן וכו' וראיתי להעתיקה לתשלום מידת הענוה". כן מצינו נוסח זה בפתחת ספר חרדים, שנת נשיא, ועל האיגרת כותב בעל החרדים: "ומצאתי לרמב"ן איגרת וכו' על יראת שמים, שבישרו שביום שיקראנה שיענוהו מן השמים למה שישאל. לפיכך ראיתי לכותבה כאן להועיל ליראי ה' ולחשובי שמו ולשבי פשע ביעקב". בסיום האיגרת מופיעה הבטחה לקורא האיגרת. בכ"י פרמה וכו' כן הלשון בסיום האיגרת של כתב יד אוקספורד, שהעיקר הוא לקיים את האמור באיגרת "וללכת בה אחר השם ית'". והמטרה היא "למען תצליח בכל דרכיך ותזכה לעולם הצופה לצדיקים, וביום תקראנה

דפוס ראשון ונציה שס"א²³, ושם מופיע עניין הסגולה: ובשרו שביום שיקראנה שיענוהו מן השמים למה שישאל וכו' הס' "מעולפת ספירים" במקור אינו מעתיקו, וע"ע דפוס שני אמשטרדם תס"ג בחיי המחבר²⁴. רק בדפוס שלישי דיהרנפורט תקמ"ו בסופה הוסיפה, וכמפורש שם בשער בטעות סופר, ושם נאמר סגולת: וכל מי שרגיל לאומרו בוודאי [יהיה] ניצול מכל צרה, ומובטח לו שהוא בן עוה"ב.²⁵ ומשם לשאר ספרים. בימינו נדפס ס' שערי קדושה ח"ד, מכ"י המיוחס ע"י הגאון חיד"א ז"ל, שלפי הנראה נעתק כלשונו מכ"י המחבר רח"ו ז"ל עצמו, ושם מעתיק איגרת הרמב"ן.

המסתבר שבעידן הדפוס, מקובלי צפת דווקא, אימצו האיגרת והעתיקה לחיבוריהם, אשר משם נפוצה על פני כל הארץ. עכ"פ, בדיקת כתבי ידות קדומים מלפני הדפוסים ראשונים, דהיינו ספר ראשית חכמה וחרדים, תומכת ומחזקת דווקא בנוסחת כ"י הקדום מקיימברידג'. יסוד עיקרי המאפיין לנוסח המקורי, הינו "פירוש זה הפסוק עקב ענוה" וכו' לפנינו רשימת כ"י ישנים רבים וממצאיהם;

1 אוקספורד 140/2360, מתוך קובץ, ספרדית, מאה י"ד 1301-1325 עמ' 17²⁶. דומה מאוד לכ"י הקדום.

ושם: (ופירוש) [ופירוש] זה הפסוק (. עקב ענוה וכו' ובסיומו: ותזכה לעולם צופה לצדיקים וכו' ושלום יהיה לך, כנפש הדואג ושוכח. רואה ושמת. משה בר נחמן אבין ז"ל ניו יורק 190, ששון 56, מתוך קובץ בקבלה, ביזנטית-מזרחית 1464, עמ' 67²⁷.

שם: ופי' זה הפסוק בעבור הענוה וכו' ותזכה לעולם הבא צופה לצדיקים וכו' ושלום יהיה לך ולכל ישראל. ושלום כפול.

3 פרמה 2461, מתוך קובץ, ביזנטית, מאה י"ד-ט"ו, דף [38]ב' [39]ב' בכה"י²⁸. הקטלוג שם מציין: נוסח זהה של האגרת מצוי בכתב יד אוקספורד OPP.ADD.QU.140 (ס')

יענוך מן השמים מכל אשר יעלה על לבך לשאול עד עלות השחר". גם כתב יד וטיקן מסתיים בהדרכה שיש לקרוא האיגרת לפחות פעם בשבוע "כדי לקיימה וללכת בה אחר השם ית', למען תצליח בכל דרכיך ותזכה". וע"ע בכתבי הרמב"ן ח"א איגרת ט'. בס' מאורות הראשונים עמ' י"א. 20 הענוה ו'.

21 שנה"ב, עמוד 729, 366 - אוצר החכמה. ובקטלוג תערוכה: הרמב"ן ויצירתו בעמוד 14 - אוצר החכמה, נטען לומר שאיגרת מוסר זאת, נדפסה לראשונה בסוף פירושו לתורה, ליסבון, רמ"ט, דפוס עריסה. אך לפנינו נמצא שם איגרת אחרת משלו, ולא איגרת מוסר זאת.

22 באוצר החכמה נרשם בטעות שנת ת"ק לתפוחי זהב, ולכאורה הינו דפוס ראשון הנוכח. שם מצוי דפוס פירט - פיורדא תפ"ו, ויש שם מקום לטעות ע"פ השער, שפיענוחו הנכון הינו ט"ו מנחם שנת כן תגן עלינו ברחמים, מברכת שופרות של מוסף בר"ה, וע"ע בהסכמה הנמצאת שם.

23 עמוד 159 - אוצר החכמה.

24 ונמצא בהיברו בוקס.

25 ואף כאן רשמו באוצר החכמה, המשגה והטעות, כלפי שנת דפוס מאוחר אחד.

26 <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/Discover/Search/#/?p=c+0,t,rsrcs+0,rsrcs+10,fa+,so+ox%3Aso+rt%5Easc,scids+,pid+40125f50-3e28-425b-a4fa-329f6859851d,vi+4ce5ad62-6358-4323-ad27-3b7bc4524ad1>

27 https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS000062324-1#|FL31656124

28 https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS000073120-1#|FL16753934

(21424), דף א6-א7. נוסח שלם יותר של האגרת. בשוני של ממש משני הנוסחים שנדפסו. השווה לנוסחים שהובאו אצל ח"ד שעוועל, כתבי רבנו משה בן נחמן, כך ראשון תשכ"ג, עמ' שע"ב-שע"ז. פותחת: "בני נחמן הנאמן לי זכור תמיד מעשי".

שם: ופירוש זה הפסוק עקב ענוה. וכו' ובסיומו: ושלום יהיה לך, כנפש הדואג ושוכח רואה ושמת. משה בר נחמן אביך ז"ל.

4 וטיקן 460. מתוך קובץ. ביזנטית. מאה ט"ו. בקטלוג: נוסח שונה משני הנוסחים שפרסם ח"ד שוועל בכתבי רבינו משה בן נחמן, כך ראשון, פותח: "בני נחמן הנאמן לי זכור תמיד מעשי אשר ראית בעמדך". נוסח זהה מצוי גם בכתב-יד אוקספורד-בודלי OPP.ADD.QU.140 (נויבאואר 2360, ס' 21424), דף א6-א7, וכ"י פרמא 2461 דפים 337-338. טרם ראיתיו.

5 פרמא 921/1750, מתוך סידור מנהג רומה לכל השנה, ספרדית, מאה ט"ו, בעמ' 231/236.²⁹

ושם: ופי' [ופי'] הפסוק הענוה וכו'

6 פריס 224/710, מתוך קובץ, ספרדית, מאה ט"ו-ט"ז, v12 עמ' 30.³⁰

שם: פי' הפסוק בעבור הענוה וכו'

7 לונדון 1048. מתוך מחזור מנהג רומה. איטלקית. שנת רכ"ו = 1466. נדפס על ס' מאורות ראשונים.³¹

שם: ופירוש הפסוק בכך הוא, בעבור הענוה וכו'

דבר מעניין נוסף יוצא מן העיון בכתבי היד והוא, אשר כבר סמוך לפטירת רמב"ן, הגיעה האגרת אל איטליה ונקלטה היטב, עד הפיכתה לחלק של מקצת מחזורי מנהג רומה, וכפי שבימינו מסונפת אל סידורים נדפסים רבים.

ייחוסה לרמב"ן

חכם אחד כתב מאמר בתלפיות³², שם מפקפק נגד הייחוס של איגרת מוסר זאת לרמב"ן, מפני הדמיון למאמר ר"מ מאיוורא שנעתיק לקמן. המהדיר של כתבי הרמב"ן³³ חולק, שלדעתו האיגרת אכן לרמב"ן הוא, אך רמב"ן גופו ביסס מקצת דבריו במאמר ר"מ מאיוורא ז"ל, לפי הידוע בקבלת והשפעת רבינו יונה והרמב"ן קרובו מישיבת איוורא. אף ר' ישראל תא שמע³⁴ סבור כך.

לענ"ד, כה"י המתפרסם בזה, הינו מצדיק דברי אלו המקיימים את מסורה המקובלת, אשר מייחסת אותה לרמב"ן. הראייה הראשונה היא מעצם סמיכת כ"י הזה לפטירת רמב"ן, עובדה

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS000081072-1#|FL13697586 29

https://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS000129656-1#|FL51089689 30

31 בעמ' י"א.

32 ח' א'-ב'.

33 ח"א איגרת ט'.

<https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=99937938#128.743.5.default> 34

המרחיקה חשד טעות ובלבול. גם לפי פתיחתה, נשלחה האיגרת אחר הליכתו בא"י, היינו בסוף ימיו, ונמצא שבין הכתיבה המקורית ולכ"י שלפנינו, מפרידות לא יותר מעשרים שנה! הראיה השנייה וניצחת קיימת מהנוסח המקורי יותר שמתברר כאן. נוסח זה, הלא מכיל שינויים משמעותיים ביותר ממאמר ר"מ מאיוורא, מלבד קטעים חלקיים אשר רמב"ן העתיק הימנו;

מאמר ר"מ מאיוורא ז"ל

לשון הר"מ מאיוורא, מובא בכלבו ובאורחות חיים בשינויים מעטים; בספר כלבו³⁵: ואכתוב בקוצר³⁶ דברים המביאים את האדם לידי יראת חטא אשר כתב הר"ם מאיוורא ז"ל.

לעולם יהא אדם זהיר שלא יכעוס שכל הכועס כל מיני גיהנם שולטין בו כאשר אמרו ז"ל, ועל ידי כן תבא למדת הענוה, וצריך להזהר מלהתגאות כי כל המתגאה מורד בהקב"ה כי לו לבדו נאווה הגאווה שנאמר ה' מלך גאות לבש ולא יאות לאחר, ועל כן צריך אדם לנהוג עצמו במדת ענוה ותמיד יהיו כל דברך בנחת עם כל אדם וראשך יהיה כפוף ועיניך למטה ולבך למעלה ואל תבט לעיני בני אדם בדברך אתם וכל אדם יהיו בעיניך גדול ממך ועליך לכבדו הן דל הן עשיר ואם ידעת שאתה עשיר וחכם ממנו עם כל זאת יש לך לכבדו ולחשוב בלבך שחטאו במזיד והוא בשוגג וטוב הוא ממך, ובכל דבר שתעשה ובכל מחשבה שתחשוב דע כי אתה לפני המקום כי כבודו מלא כל הארץ ושכינתו עליך ותדבר בנחת ותירא ממנו כעבד מפני רבו ותתבייש מכל אדם, ואם יקראך אל תענונו בקול רם כי אם בנחת כאדם העומד לפני רבו תמיד, והוי זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל על מנת לקיימה וכאשר תקום מן הספר תחפש במה שלמדת אם יש דבר תוכל לקיימו, ופשפש במעשיך תמיד ערב ובקר ובזה יהיו כל ימיך בתשובה והסר כל מחשבות וכל דבר אחר מלבך בשעת תפלה והכן לבך לפני המקום וחשוב הדבר בלבבך טרם תוציאנו מפיו וכן תעשה מכל דבר ולא תחטא ואף באכילה ושתייה, ולא תלך עם הלצנים ובזה יהיו כל מעשיך ישרים ותפלתך זכה ומכוונת לפני המקום שנאמר תכין לבם תקשיב אזנך, שלש תפלות נשמעות תפלה בדמעות בכל יום ביחיד תפלת צבור בכל יום תפלת יחיד בין ר"ה ליום הכפורים, כל הבוכה בלילה בתפלתו כוכבים ומזלות בוכים עמו ותפלתו נשמעת.

אורחות חיים³⁷: כתב הר' משה מאיוורא ז"ל לעולם יהא אדם זהיר שלא יכעוס, שכל הכועס מיני גיהנם שולטין בו כאשר אז"ל. ועל ידי כן תבא לידי ענוה, וצריך להזהר מלהתגאות שלא יהיה מורד בהב"ה כי לו לבדו נאווה הגאווה שנא' ה' מלך גאות לבש ולא יאות לאחר ועל כן צריך אדם לנהוג עצמו במדת ענוה תמיד. ואתה בן אדם, לעולם יהיו דבריך בנחת עם כל אדם, וראשך יהי כפוף ועיניך יהיו למטה ולבך למעלה ואל תבט בפני

35 סימן ס"ו.

36 אפשר שאין ר"ל שקיצר דבריו, והא לשונו באורחות חיים: כתב הר' משה מאיוורא ז"ל וכו' חזק: ללא אזכור קיצור, משמע בהעתק נאמן למקור. אך כוונתו היא שעצם דברי ר"מ בזה, קיצור דברים המביאים לידי יראת חטא הם.

37 חלק א' ענינים אחרים מתשובה. וע"ש עוד כיו"ב בהלכות תלמוד תורה אות כ"א: והר' שמואל מאיוורא רבו של הר' יונה ז"ל ואחיו של ר' שמואל דאיוורא כתבו באגרותיהם מיום שגלו אבותינו וחרב בית מקדשנו ונשתבשו הארצות ונתמעטו התורו' והלבבות אין לנו עוד לומר מורא רבן כמורא שמים וכל הדינין הראויין לעשות תלמיד לרב נתבטלו כי הגמרות והפירושים והחדושים והחבורים הם המורים האנשים והכל לפי פקחות הלבבות ולכן היו רגילי' שבערים יחזיק התלמיד מדרש ולא אמרי' בהא כל המורה הלכה לפני רבו חייב מיתה וכן יסתור דבריו התלמיד לרב אם יוכל לפי פלפולו ע"כ מלשונם.

בני אדם בדברך אותם. וכל אדם יהיו בעיניך גדולים ממך ועליך לכבדן הן דל הן עשיר ואם אתה ידעת שאתה עשיר וחכם ממנו עם כל זאת יש לך לכבדו ולחשוב בלבך שחטאת במזיד והוא בשוגג וטוב הוא ממך: ובכל דבר שתעשה ובכל מחשבה שתחשוב דע כי אתה לפני הקדוש ברוך הוא כי כבודו מלאה הארץ ושכינתו עליך ותדבר בנחת ותירא ממנו כעבד לפני רבו ותתבייש מכל אדם. ואם יקראך אל תענו בקול רם כי אם בנחת כאדם העומד לפני רבו תמיד והוי זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל לקיימו ופשפש במעשיך תמיד ערב ובקר ובזה יהיו כל ימיך בתשובה והסיר כל מחשבה וכל דבר אחר מלבך בשעת התפלה והכן לבך לפני המקום ולא תחטא. ותחשוב הדבר קודם שתוציאנו מלבך ומפיך וכן תעשה מכל דבר ולא תחטא אפי' באכיל' ושתייה. ואל תלך עם הליצנים ואז יהיו כל דרכיך ישרים ותפלתך תהא זכה ומכוונת לפני המקום שנא' תכין לבם תקשיב אזנך. שלשה תפלות נשמעות תפלה בדמעות ביחיד. תפלת יחיד בין ר"ה ל"ה. וכל הבוכה בתפלתו כלילה כוכבים ומזלות בוכין עמו ותפלתו נשמעת.

אף בספר מצוות קטן, נמצא בהגהות רבינו פרץ שלפניו³⁸: ואמר הר"ם מאוורא שיש לו לאדם להסיר כל מחשבות לבו וכל דבר אחר מלבו בשעת תפלה, ויכוין לבו אל מקום. ויחשוב הדבר בלבו טרם יוציאהו בפיו, וכן יעש' מכל דבר ולא יחטא, ותפלתו זכה ומקובלת לפני המקום, שנאמר תכין לבם תקשיב אזניך. וג' תפילות נשמעות. תפיל' יחיד בדמעות בכל יום, תפילת צבור בכל יום, יחיד בין ר"ה ל"ה, וכל הבוכה כלילה בתפילה, כוכבים ומזלות בוכי' עמו ותפלתו נשמעת.

אמנם, דיבור זה כבר מופיע בהגהות רבינו פרץ בדפוס קושטא דפ"ר שנת ע"ר לערך, בדקו ומצאו³⁹ בכ"י של הגהות רבינו פרץ לסמ"ק, וכמעט בכל כ"י של סמ"ק, העתיקים שהועתקו בחייו של רבינו פרץ, והמאוחרים יותר, לית כלל להגהה זו בתוך דברי ר"פ. מאידך, כן ראינו פסקה זו בצורות שונות תוך גיליון סמ"ק כ"י, כגון:

- 1 סנקט פטרבורג סה"ל 6 דף 5 ע"ב בשם ר"ם מאיוורא.
- 2 פריס 389: וכן או' הר"ם וכו'.
- 3 הגהות סמ"ק שבסמינר בניו יורק מספר R1033, שכתוב שם בשם הר"ם מאיוורא, והרבה דברים מכ"י הנ"ל נמצא בכלבו ואורחות חיים.

אלה הממצאים מחזקים הטענה האומרת שלא מדובר בטעות, אלא בהגהה המיוחסת לר"ם מאיוורא מעיקרא. מסתבר אפוא שגיליון דומה הופיע בכ"י שעמד לפני מדפיסי סמ"ק - קושטא שזכרנו, ואין ספק אשר מגיליון סמ"ק, השתרבב אל הגהות ר"פ, בכ"י שעמד לפני מדפיסי סמ"ק הראשונים.

אכן, הנה נמצא שוב בסמ"ק כ"י ניו יורק 8227 משנת ק"נ לערך, כדברינו ממש, שגיליון המדובר בנוסח הארוך יותר, אכן השתרבב בתוככי הגהות ר"פ, ושם בהשמטת שם אומרו, ואולי מפני שלא זיהה המעתיק את שם ר"ם מאיוורא. אין ספק אפוא, אשר טופס מסוג זה, ועם שם אומרו, הזדמן לידי מדפיסי סמ"ק הראשונים, 120 שנה אח"כ לערך. רק שכ"י הזה הנו בפרובנסלית דווקא. אף מכאן נראה הדבר, שהכול מתחיל בכל בו-אורחות חיים - פרובנס, ונמצא אפוא שאכן עד היחיד הוא, בייחוס לר"ם מאיוורא.

לשון הגהה הזו, הוא עדיין קיצור רב מלשון המלא בכלבו-ואורחות חיים, אף מביא מאמר "שלוש תפילות נשמעות". כפי הנראה, העתיק לשון הספר כלבו-ואורחות חיים. אפשר אפוא

38 מצוה י"א.

39 רבי יצחק סופר, ורבי יעקב יצחק הכהן מילר.

שהייחוס לר"מ מאיוורא מתחיל בכלבו-ואורחות חיים, ומשם לגליון סמ"ק. כל הגהות אלו בסמ"ק, דרך כלל מלוקטים מספרים שונים, ואלו המדוברות, מסתמא אחרי ימי כלבו-ואורחות חיים נרשמו. הראיה היא, אשר כל אלו ההגהות שראינו, ה"ה קצרות מאוד, ואילו כלבו-ואורחות חיים, מעתיקים מאמר שלם. ועוד, כי "שלוש תפילות נשמעות" שאינם באיגרת הרמב"ן, היכן נמצא מוצא מקורם, אם לא בכלבו-ואורחות חיים.

אף בשלטי הגיבורים למרדכי מס' ברכות⁴⁰: הג"ה, ג' תפלות נשמעות, תפלת יחיד בדמעות בכל יום, תפלת יחיד בין ר"ה ויוה"כ, תפלת צבור בכל יום, וכל הבוכה בתפלתו, כוכבים ומזלות בוכים עמו, ותפלתו נשמעת. משה מאיבר"א:

יש לעיין על הגהות מרדכי הללו וקדמותם. לכאורה⁴¹ הם משנת ר' בערך. אפשרי הדבר, כי הגה זו היא רק העתקת דברי הגליון סמ"ק כנ"ל. מ"מ, לעניות דעתי, ייתכן הדבר שחסרה התיבה האחת שם של "בלילה", וצ"ל וכל הבוכה "בלילה" בתפלתו, וכבשאר מקבילות אלה, וכן נתפרש בגמרא סנהדרין.

עכ"פ, עדיין נלע"ד כי אין יסוד מספיק לתלות דברי הספר כלבו-ואורחות חיים, אשר מייחס אותו מאמר אל ר"מ מאיוורא ז"ל, בטעות;

א. אין סברה לומר שבעל כל בו-ואורחות חיים מפרובאנס - ספרד, טעה וייחס לר"מ מאיוורא אשכנזי - צרפת, מאמר של הרמב"ן הספרדי, כשהרמב"ן נודע שמו בעולם יותר ויותר מר"מ מאיוורא. אם טועים, דרך כלל מייחסים למפורסם יותר, אבל לא למפורסם פחות.

קשה ורחוק חילוף כזה, ודוחק גדול לדעתי הוא לומר שהגיעה האיגרת מספרד לצרפת-אשכנז, ושם טעו וייחסו אותה לר"מ מאיוורא, אשר משם חזר אל בעל כל בו-אורחות חיים - פרובאנס על שמו.

ב. ועוד מצאנו הבדלים משמעותיים, יסודיים ועיקריים, בין האיגרת הרמב"ן למאמר ר"מ מאיוורא, שינויים משמעותיים בסדר דבריהם ותוכנם, אעפ"י שבוודאי יש שייכות וקשר ברור ביניהם.

ג. יש בידינו דרך לא רחוקה להכריע ביניהם, אשר ממילא אין הצדקה לשבש מסורת מפורשת שבכל בו-אורחות חיים.

השוואת איגרת הרמב"ן למאמר ר"מ מאיוורא, תוך דיגוש שינוייהם

רמב"ן

ר"מ מאיוורא

בני הנאמן לי, זכור תמיד מעשי אשר ראית בעמדך אתי, ונסי אל ונפלאותיו אשר עשה עמי, ושמו הגדול אשר קידש על ידי בכמה דברים אשר ראו עיניך, ועתה בני השב אל ליבך במה יזכה האדם כאשר ראית על ידי.

על כן התנהג תמיד לדבר בנחת בכל דבריך לכל אדם בכל עת, ובזה תנצל מן הכעס, שהיא המדה הרעה להחטיא את האדם, וכן

לעולם יהא אדם זהיר שלא יכעוס, שכל הכועס כל מיני גיהנם שולטין בו כאשר אמרו ז"ל, ועל ידי כן תבא למדת הענוה,

ר"מ מאיוורא

רמב"ן

אמרו רז"ל, כל הכועס כל מיני גיהינם שולטין בו, שני' והסר כעס מלבך, והעבר רעה מבשרך, ואין רעה אלא גיהינם, שני' וגם רשע ליום רעה,

וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה למדת ענוה, שהיא מדה טובה מכל המדות, שני' עקב ענוה יראת י"י עושר וכבוד וחיים

ופי' זה הפסוק "עקב ענוה" בעבור הענוה, תעלה על לבו מדת היראה, כי יתן אל ליבו תמיד מאין הוא בא, ולאין הוא הולך, ושהוא רימה ותוליעה בחייו, אף כי במותו, ולפני מי הוא עתיד ליתן את החשבון, לפני הכבוד, שני' בו הלא את השמים ואת הארץ אני מלא, ואומ' הנה השמים ושמי השמים לא יכללוהו, אף כי לבות בני האדם, וכאשר יחשוב את כל אלה, יירא מבוראו, וישמור מן החטא, ובמדות האלה יהיה שמח בחלקו המגיעו, כמו שאמרו רז"ל, אי זהו עשיר השמח בחלקו, וכאשר יתנהג במדות הענוה, להתבושש מכל אדם, ולהתפחד מן החטא, ולשמוח בעבודת המקום, ולהדבק ברצונו, תשרה עליו שכינתו, וזהו "וכבוד", "וחיים" - חיי העולם הבא.

ועתה בני, דע וראה כי כל המתגאה לבו על הבריות, מורד במלכות שמים, כי מתפאר הוא בלבוש מלכות המקום יתב', שני' י"י מלך גאות לבש.

[ולמה] יתגאה לב האדם, אם בעושר, י"י מוריש ומעשיר, אם בכבוד, הלא לאלהים הוא, שני' והעושר והכבוד מלפניך, ואיך יתפאר בכבוד קונו, ואם בחכמה, מסיר שפה לנאמנים, וטעם זקנים יקח, נמצא הכל בשוה לפני המקום, כי באפו משפיל הגאים, וברצונו מגביה שפלים, על כן השפל עצמך וינשאך המקום יתב'.

על כן אפשר לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד; כל דברך יהיו בנחת, וראשך יהיה כפוף, עיניך למטה ולבך למעלה, ואל תביט בפני אדם בדברך אתו.

וצריך להזהר מלהתגאות, כי כל המתגאה מורד בהקב"ה כי לו לבדו נאוה הגאווה שנאמר ה' מלך גאות לבש ולא יאות לאחר, ועל כן צריך אדם לנהוג עצמו במדת ענוה ותמיד יהיו כל דברך בנחת עם כל אדם וראשך יהיה כפוף ועיניך למטה ולבך למעלה ואל תבט לעיני בני אדם בדברך אתם וכל אדם יהיו בעיניך גדול ממך ועליך לכבדו הן דל הן עשיר ואם ידעת שאתה עשיר וחכם ממנו עם כל זאת יש לך לכבדו ולחשוב בלבך שחטאו במזיד והוא בשוגג וטוב הוא ממך,

ובכל דבר שתעשה ובכל מחשבה שתחשוב דע כי אתה לפני המקום כי כבודו מלא כל הארץ ושכינתו עליך ותדבר בנחת ותירא ממנו כעבד מפני רבו ותתבייש מכל אדם, ואם יקראך אל תעננו בקול רם כי אם בנחת כאדם העומד לפני רבו תמיד,

והוי זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל על מנת לקיימה, וכאשר תקום מן הספר תחפש במה שלמדת אם יש דבר תוכל לקיימו, ופשפש במעשיך תמיד ערב ובקר ובזה יהיו כל ימיך בתשובה

והסר כל מחשבות וכל דבר אחר מלבך בשעת תפלה, והכן לבך לפני המקום וחשוב הדבר בלבבך טרם תוציאנו מפיו, וכן תעשה מכל דבר ולא תחטא, ואף באכילה ושתייה, ולא תלך עם הלצנים, ובזה יהיו כל מעשיך ישרים ותפלתך זכה ומכוונת לפני המקום, שנאמר תכין לבם תקשיב אזנך,

וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך, אם עשיר או חכם עליך לכבודו, או אם הוא רש ואתה עשיר, או שאתה חכם ממנו, חשוב בלבך כי אתה חייב ממנו, והוא זכאי ממך, שאם הוא חוטא הוא שוגג ואתה מזיד,

וכל מעשיך ודבריך בכל עת, תחשוב כי לפני המקום ית' אתה עומד, ושכינתו עליך, כי כבודו מלא עולם, ודבריך יהיו באימה ויראה כעבד לפני רבו, והתבייש מכל אדם, ואם יקראך אדם לא תענונו בקול רם, רק בנחת - בנחת, כעומד לפני רבו וקוראין אותו מבחוץ, והוא ירא להרים קולו בפני רבו,

והיה זהיר לעסוק בתורה תמיד כאשר תוכל, על מנת לקיימה, וכאשר תקום מן הספר, תחפש כאשר למדתה, אם יש בו דבר שתוכל לקיימו,

ופשפש במעשיך תמיד בערב ובבקר, ובזה כל ימיך יהיו בתשובה,

והסר כל דבר מלבך בעת התפילה, והכן לבך לפני המקום, וחשוב הדבר בלבך טרם שתוציא מפיו, וכן תעשה בכל דבר ולא תחטא, ובזה יהיו כל מעשיך ישרים, ותפילתך מכוונת ומקובלת לפני המקום, שני' תכין לבם תקשיב אזניך.

שלש תפלות נשמעות תפלה בדמעות בכל יום ביחיד תפלת צבור בכל יום תפלת יחיד בין ר"ה ליום הכפורים, כל הבוכה בלילה בתפלתו כוכבים ומזלות בוכים עמו ותפלתו נשמעת.

ותקרא האגרת הזאת פעם אחת בשבוע לפחות, וללכת בה אחר השם, למען תצליח בכל דרכיך, ותזכה לעולם הבא צופה לצדיקים, וביום תקראה יענוך מן השמים מכל אשר יעלה על לבך לשאול עד עלות השחר. ושלוש יהיה לך

רוב שינויי המאמרים הדגשנו, מלבד ההתחלה והסוף. דרך כלל, הרמב"ן הרחיב בדבריהם יותר, והוסיף כללים חשובים, ואף כל לשונו: ולמה יתגאה לב האדם וכו' הוספה היא. סוף מאמר ר"מ מאיוורא על "שלוש תפילות נשמעות", אשר מובא אף בהגהות ר"פ משמו, איננו באיגרת כלל. בפרט יש לציין לשון האיגרת: שנאמר עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחייו,

ופי' זה הפסוק וכו' בו האריך רמב"ן לפרש מקרא זה, החסר במאמר ר"מ מאיוורא לגמרי. כאן הבדל גדול ביניהם, לפי שקטע זה הוא לפי הנראה העיקר ולב כל לשון הרמב"ן. הנה הפרשן הגדול לא מדלג גם באיגרת מוסרו מלתמוך יתדותיו ולבסס דבריו ויסודותיו בפירוש פשטני מחודש למקרא אחד.⁴²

החידוש שבכתבי היד, הוא לב כל האיגרת, שדורש אותו פסוק כמשה מפי הגבורה: וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה למדת ענוה, שהיא מדה טובה מכל המדות, שני' עקב ענוה;

1 יראת יי'

2 עושר

3 וכבוד

4 וחיים,

[ומפרט, יראה =] ופי' זה הפסוק "עקב ענוה" בעבור הענוה, תעלה על לבו מדת היראה, כי יתן אל ליבו תמיד מאין הוא בא, ולאין הוא הולך, ושהוא רימה ותוליעה בחייו, אף כי במותו, ולפני מי הוא עתיד ליתן את החשבון, לפני הכבוד, שני' בו הלא את השמים ואת הארץ אני מלא, ואומ' הנה השמים ושמי השמים לא יכללוהו, אף כי לבות בני האדם, וכאשר יחשוב את כל אלה, יירא מבוראו, וישמור מן החטא,

[עושר =] ובמדות האלה יהיה שמח בחלקו המגיעו, כמו שאמרו רז"ל, אי זהו עשיר - השמח בחלקו,

[וכבוד =] וכאשר יתנהג במדות הענוה, להתבושש מכל אדם, ולהתפחד מן החטא, ולשמוח בעבודת המקום, ולהדבק ברצונו, תשרה עליו שכינתו, וזהו "וכבוד",

[וחיים =] "וחיים" - חיי העולם הבא.

יש לציין עוד, כי כל "סולם" מפליא זה, חידשו והוסיפו מדעתו הרמב"ן. הלא בכלבו ואורחות חיים אין לא מיניה ולא מקצתיה.

ספר היראה וחיי עולם

אף חידת מחבר "ספר היראה", נלע"ד כי פתרונה הוא באופן הזה. הרי גם ריצ"ל⁴³ וגם תא שמע⁴⁴ נוקטים אשר או ספר אשכנזי/צרפתי הוא, או לרבנו יונה, ושניהם אינם מציעים אפשרות סבירה, שאכן החיבור במקורו מארצות אשכנז, ורבינו יונה העתיקו לספרד, וקנאו בשינוי מעשה ובשינוי השם, וכפי הידוע במקרים אחרים מאיוורא. שוב מצאתי שכבר כתבו מעין הדברים ר' מיכאל אריה שטיגל בצפונות⁴⁵, ואף פרופ' יצחק ש' פנקובר במאמר אחד.⁴⁶

המסתבר שהחיבור המקורי הנקרא "חיי עולם", לא מרבינו יונה הוא, אלא לר' יצחק חסיד⁴⁷, כמופיע בכתבי יד האשכנזיים, אלא שרבינו יונה העתיקו באיוורא מקום לימודו, והעבירו, והפיצו, ופרסמו בארצו היינו ספרד, והוסיף בו, וקרא שמו "ספר היראה", וע"כ

42 מעין סגנון הזה נמצא בפתיחות רבינו יונה לפירוש אבות שלו בצפונות ח' עמ' י"ז, שם י"ב עמוד ק"ח, בחיבורי יושב כרובים א' עמ' 135. רבינו יונה והרמב"ן קרובים מאוד היו מצד משפחתם ומצד עצמם.

43 <http://forum.otzar.org/download/file.php?id=7211>

44 <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=99937938#127.1230.5.default>

45 ח' עמ' י"ז.

46 <http://hsf.bgu.ac.il/cjt/files/limud/penkower.pdf>

47 י"א ש"ספר היראה" הינו משתיין לאיוורא, ודומה במבנהו והלכותיו לספר "על הכל". על ספר "על הכל" הרי יש מאמר של אפשטיין - סיני צ"ד ג'-ד' עמוד קכ"ג, וכן אורבך - בעלי התוספות א' עמ' 485, שהוא

בספר קרוי הוא על שם רבינו יונה, וכפי שאירע בכתבים אחרים מאיורא, שהרי רוב בני ספר לא ידעו מיהו ר' יצחק חסיד, ורבינו יונה נחשב שם, והעתיקו והפיצו בספר ע"ש "ספר היראה", ונקרא על שמו אצל כל הראשונים והאחרונים בספר.

שורה המפורשת שם בספר היראה: ומפי מורי הרב ר' שמואל בר' שניאור שמעתי: דאין צריך לברך משום משמוש אלא כשהן נעקרים ממקומן והוא מחזירן למקומן, הלא משל רבינו יונה הוא, ע"ד המפורש באורחות חיים⁴⁸: וכתב הר' יונה בשם הר' שמואל רבו שאין צריך לברך משום משמוש אלא כשהם נעקרים ממקומן והוא מחזירן למקומן ע"כ. גם בנימוקי יוסף הלכות קטנות - הלכות ציצית: וכן פי' הר' יונה בשם רבו הר' משה בר' שניאור ז"ל, וכיון דכן ה"ה לציצית, עכ"ל הריטב"א ז"ל:

מתברר שאפילו הריטב"א, שהיה בן עירו וכן זמנו הצעיר של רבינו יונה, כבר מייחס 'ספר היראה' לרבינו יונה, והוא בחידושי הריטב"א - ראש השנה⁴⁹: וכן דעת רבותי נר"ו, וכן דנתי לפנים ולפני חכם גדול מרבני צרפת והודה לדברי, ואמר לי שכן דעת הר' מאיר נ"ר מרוטנבורק, וכן מצאתי לרב רבינו יונה בספר היראה, וכן נהגו היום כל חכמי צרפת ז"ל.

לגבי הריטב"א ורבינו יונה, יש לציין שעיקר גידולי הריטב"א בברצלונה היה, ושם גם מקום מושב בית מדרש רבינו יונה היה, אלא שמחמת סיבה, העתיק לבסוף מקומו אל טולדו, וכלשון תלמידו ר' הלל באיגרתו הידועה: "והר' יונה הגדול מברצלונה זצ"ל וכו' הרשב"א, תלמידו המובהק של רבינו יונה, קיבל שם תורתו מפיו, והריטב"א קיבל מהרשב"א שם.

אף כידוע בדרשה לראש השנה לרמב"ן נאמר: ודבר זה אני חדשתיו בילדותי והרציתי הדבר לפני רבני צרפת אל הרב ר' משה בר' שניאור במונליפאין ואל אחיו ר' שמואל ואל הרב ר' יחיאל בפריש על ידי קרובי הרב ר' יונה ז"ל שלמד שם וכו'.

מ"מ, יש עדיין קושי מהאורחות חיים, שבמקומות מספר מייחס עניינים מספר היראה לרבי יצחק חסיד, מלבד ההלכה הנ"ל בשם רבינו יונה. ויש ליישב, שהרי ריצ"ל שם מעיד, כי דעת "מורי ר' שמואל בר' שניאור" נמצאת רק בכ"י מעטים מאוד, וכולם לא אשכנזים, ומאחרים יחסית. אין ספק שהפסקה הינה תוספת מאוחרת. עכ"ל. ר"י זילבר ז"ל⁵⁰ הקשה עליו מהאורחות חיים. לכאורה, הביאור הוא שמתחילה הייתה זו הגהת רבינו יונה בעלמא, על ה'חיי עולם', מעין הגהות ר"פ על סמ"ק, שכידוע התערבבו רבים מהגהותיו בתוך לשון

לתלמיד ר"מ מאיורא. א"כ, ייתכן לומר שמוצא ספר זה הוא אמנם מאיורא, אך לא שייך לבעל הסמ"ק, רק יותר יש לומר שהוא לרבי יצחק מאיורא.

בעניין הפסקים ומנהגים מאיברא, מצאנו דבר מעניין. הסידור 'תפלות מכל השנה עם כמה פרושים', טרין/ טרינו - רפ"ה, (נמצא באוצר החכמה), והוא אחד מסידורי אשכנז הנדפסים הקדומים, יש בגיליונותיו פסקים ומנהגים, אשר שייכים מקצתם לאיורא. לדוגמא, ב"על הכל" (אינו נזכר כלל ב"מחכים"); וכן היה מנהג הר"ם לכוון בשמע ישר' שקודם פסוקי דזמיר' אחר שאנו משכימי' ומעריבי' בבתי כנסיות ובבתי וכו' וגם אמר ואהבת עד והיו הדברים כדי לאומרו קודם הנץ החמה וי"ח לאחר הנץ החמה, דאל"כ קל הוא לכל איש לסמוך גאולה לתפלה. לכאורה, הוא מעין המקור של סידור טרינו רפ"ה (עמ' 9 באוצר): ה' אחד. מהר"ם ה' מכין כאן בק"ש ואו' עד לבבך בהנץ החמה, והיינו רבותינו שהיה סומך גאולה לתפלה, דהיינו שקרא ק"ש בהנץ החמה כדי שישאל. עכ"ל. מ"מ, אין הנוסח ברור כ"כ. בהערות של "על הכל" כתב: כ"ה בתשב"ץ ס' רי"ט, ע"כ. ברם יש שינויים מסוימים, וכגון עד על לבבך. גם בנימוקו. הוי אומר, מסורת שונה היא, לא בדיוק כרבינו יהודה החסיד, ועיין.

48 חלק א' הלכות תפילין אות ד'. ושם הלכות תלמוד תורה: והר' שמואל מאיורא רבו של הר' יונה ז"ל ואחיו של ר' שמואל דאיורא כתבו באגרותיהם וכו'.

49 ל"ד עמ' א'.

50 מוריה קי"ז-קי"ח עמוד צ"ה.

סמ"ק גופו. האורחות חיים מעתיק הגהת רבינו יונה בשמו. רק אח"כ, גם במקומות אחרים דוגמת ספרד, הוכנסה ההגהה לעצם "ספר היראה".

עקב ענווה - ניתוח דברי הרמב"ן

נשוב אל לשון הרמב"ן. האיגרת מבחינת תוכנה, נכללו בה הכללים ויסודות של עבודת כל אדם מישראל. עניינו מזכיר בפרט לשון הרמ"א בריש שולחן ערוך אורח חיים⁵¹: הגה: שויתי ה' לנגדי תמיד, הוא כלל גדול בתורה ובמעלות הצדיקים אשר הולכים לפני האלהים, כי אין ישיבת האדם ותנועותיו ועסקיו והוא לבדו בביתו, כישיבתו ותנועותיו ועסקיו והוא לפני מלך גדול, ולא דבורו והרחבת פיו כרצונו והוא עם אנשי ביתו וקרוביו, כדבורו במושב המלך. כ"ש כשישים האדם אל לבו שהמלך הגדול הקדוש ברוך הוא, אשר מלא כל הארץ כבודו, עומד עליו ורואה במעשיו, כמו שנאמר: אם יסתור איש במסתרים ואני לא אראנו נאם ה', מיד יגיע אליו היראה וההכנעה בפחד השי"ת ובושתו ממנו תמיד, ולא יתבייש מפני בני אדם המלעיגים עליו בעבודת השי"ת וכו'.

ושם בדרכי משה: לעמוד בבוקר לעבודת בוראו כו' כתב הרמב"ם בספרו מורה הנבוכים⁵² שמיד שאדם ניעור משנתו בבוקר מיד יחשוב בלבו לפני מי הוא שוכב, וידע שמלך מלכי המלכים הקב"ה יתעלה חופף עליו, שנאמר מלא כל הארץ כבודו, ואילו היה שוכב לפני מלך בשר ודם שעומד עליו היה מתחייב בנפשו, קל וחומר לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, לכן יקום בזריזות מיד. וכן יחשוב בכל עסקיו, כי אין עסקיו בביתו כשהוא לבדו כמו שהוא בעסקיו לפני המלך, ונראה שלזה כיון דוד המלך עליו השלום באמרו שויתי ה' לנגדי תמיד וגו'.

בלשון הרמב"ן: על כן התנהג תמיד לדבר בנחת בכל דבריו לכל אדם בכל עת, ובזה תנצל מן הכעס, שהיא המידה הרעה להחטיא את האדם וכו' וכאשר תנצל מן הכעס, תעלה למדת ענוה, שהיא מדה טובה מכל המידות, שנ' עקב ענוה יראת י"י עושר וכבוד וחיים. ייסד דברים וכללים רבי משמעות;

1 שתי מידות קוטביות, קיצוניות והופכיות של טוב ורע ה"ה הכעס שהיא "המידה הרעה"⁵³ להחטיא בני אדם⁵⁴, בה"א הידיעה. הנוסח בדפוס "שהיא מידה רעה", חסר בו העיקר.

51 סימן א'.

52 חלק ג' פרק נ"ב.

53 הכעס והענווה הפכים, לפי החיבור והזהרות שבין הגאווה והכעס, עיין ספר שערי קדושה: יסוד האש - ממנו נמשכת הגאווה הנקראת גסות הרוח, להיותו היסוד הקל וגבוה מכולם. ובכללה הכעס, כי מפני הגאווה מתכעס האדם כשאין עושים רצונו, ואילו היה שפל רוח ומכיר חסרונו לא היה מתכעס כלל, נמצא כי הגאווה והכעס מדה אחת הם. וכ"כ הגר"א בפירוש על כמה אגדות: כי סופו ומדריגה העליונה של הגאווה, היא מדת הכעס וכו' וזה אומרו ואי דלינן טפי במדת הגאווה, היינו נשרפין מאש הכעס. אף בהנהגות פרטיות מהגר"א בכתבי ר"ז סלנט ז"ל: וכעס הוא גאווה, כ"א ה' שפל באמת, מעולם לא היה כועס וכו' ובספר המספיק לעובדי השם - פרק על אריכות אפיים: ועליך לדעת כי דרך הסלחנות ודרך הענוה שותפות הן, כשם שהפכיהן, הכעסנות והגאווה, שותפים הם; כי על פי רוב מה שמעורר את כוח הריב אל הכעס (הגלוי) הוא הגאווה הפנימית ומה שמביאנו לידי סלחנות הוא הענוה הפנימית. לפיכך אמרו "לעולם יהא אדם ענותן כהלל - ואל יהי קפדן כשמאי", ואין ענותן היפוכו של קפדן אלא על פי מה שביארנו. וכשפירשו ענותנותו של הלל פירשו גם את היעדר כעסו וכו' מ"מ, אין הרמב"ן מפרש שכעס מידה רעה מכל המידות כלשונו בענווה ההפוכה, לפי שאין גאווה היא מידה רעה מכל המידות.

54 בשבת ק"ה, ב': והתניא, רבי שמעון בן אלעזר אומר משום חילפא בר אגרא, שאמר משום רבי יוחנן בן נורי: המקרע בגדיו בחמתו, והמסבר כליו בחמתו, והמפזר מעותיו בחמתו - יהא בעיניך כעובד עבודה זרה;

2 וכאשר תנצל מן הכעס תעלה למדת ענוה - שהיא מדה טובה מכל המידות, אשר בצד הטוב.

3 עצה המעשית, שהיא מעין המפתח בכל אלה, היא: על כן התנהג תמיד לדבר בנחת בכל דבריך לכל אדם בכל עת, וזכה תנצל מן הכעס וכו' וחוזר שוב אחר כך: על כן אפרש לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד, כל דבריך יהיו בנחת וכו' ואם יקראך אדם לא תענוו בקול רם, רק בנחת - בנחת, כעומד לפני רבו וקוראין אותו מבחוץ, והוא ירא להרים קולו בפני רבו.

מכאן עובר אל עיקר תורף גישתו. בס' עלי שור⁵⁵, מגדיר דברי הרמב"ן מעין "סולם", לעליית אדם במעלות ומדרגות תורה ושלמות.⁵⁶ הבסיס של שיטת רמב"ן הוא בכתוב עקב ענוה - יראת יי', עושר, וכבוד, וחיים. ולשון "עקב" ר"ל שבחנוה, הסולם לכל מעלות שלאחריה, ועל כן היא מדה טובה מכל המידות, ר"ל שכולם תולדות תוצאותיה, המשתלשלים ממנה, והינו מבאר: ופי' זה הפסוק;

1 "עקב ענוה" בעבור הענוה, תעלה על לבו מדת היראה, כי יתן אל ליבו תמיד וכו' - הענוה

2 וכאשר יחשוב את כל אלה, יירא מבוראו, וישמור מן החטא - יראה

3 ובמדות האלה יהיה שמח בחלקו המגיעו, כמו שאמרו רז"ל, אי זהו עשיר - השמח בחלקו - העושר והשמחה

4 וכאשר יתנהג במדות הענוה, להתבושש מכל אדם, ולהתפחד מן החטא, ולשמוח בעבודת המקום, ולהדבק ברצונו, תשרה עליו שכינתו, וזהו "וכבוד" - כבוד השכינה

5 "וחיים" - חיי העולם הבא - חיי העוה"ב

בכן, סולם רמב"ן הוא מן הענוה וליראה, ומן היראה ולשמחה, ומן השמחה ולשכינה, ומן השכינה ולחיי העוה"ב.

בעצם פי' הרמב"ן לכתוב, כבר ראינו במדרש משלי⁵⁷: עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחיים. אמר ר' [חנין] אם זכה לקנות ענוה ויראת ה', זוכה לקנות עושר וכבוד וחיים, ואם לאו [ה] צנים פחים בדרך עקש, וכל מי שהוא ערום שומר נפשו ירחק מהם. ובילקוט.

שכן אומנתו של יצר הרע, היום אומר לו עשה כך ולמחר אומר לו עשה כך. עד שאומר לו עבוד עבודה זרה והולך ועובד וכו' וברמב"ם בהלכות דעות פרק ב': וכן הכעס, דעה רעה היא עד למאוד; וראוי לאדם שיתרחק ממנה עד הקצה האחר, וילמד עצמו שלא יכעס, ואפילו על דבר שראוי לכעוס עליו וכו' אמרו חכמים הראשונים, כל הכועס, כאילו עובד עבודה זרה וכו' וביד פשוטה, ובפירוש המשנה לרמב"ם מסכת אבות פרק ב': וכבר הפליגו בנגות הכעס, וסוף מה שאמרו, שכל מי שכועס הריהו כמו עובד עבודה זרה. וסמכו זה לאומרו: "לא יהיה בך אל זר ולא תשתחוה לאל נכר", רצונו לומר ששני הדברים אחד. ובס' שו"ת הרמב"ם סימן תמ"ח: וכבר אמרו רז"ל כל הכועס יהיה בעיניו כעובד ע"ז. אבות דרבי נתן נוסחא ב' פרק ד'. מנורת המאור שני.

גם בספר המספיק לעובדי השם - פרק על אריכות אפיים: והכעס מביא לידי חטאים גדולים ופשעויות חמורות כי הוא מעביר את האדם על דעתו ממש כשכרון. ולכן חיברום יחד בעלי המסורת בהזהירם מפניהם "לא תרתח דלא תיחטי" - ולא תרוי דלא תיחטי". וכבר הרבינו לדרוש בחלקים הקודמים בנגות הכעס המביא לידי חטאים ועוונות הרבה וכו'.

55 א'. אפיקי תורה תשס"ט עמ' ר"י.

56 כך בספר זחלתי ואירא - במדבר בעמ' נ"ו.

57 פרשה כ"ב סימן ד'.

יש לציין עוד המפורש בס' המידות - אורחות צדיקים בשער ענווה: הענווה היא סולם לעלות לדרכי הקדוש ברוך הוא, שנאמר: "ידרך ענוים במשפט, וילמד ענוים דרכו". וממנו יגיע להשיג יראת השם ברוך הוא, שנאמר: "עקב ענוה יראת יי". השכינה שורה על הענווים, שנאמר: "אשכון ואת דכא ושפל רוח". הקדוש ברוך הוא היטה שכינתו על הר סיני וירד למטה, והניח כל ההרים הגבוהים. וכתוב: "הקיצו ורננו שכני עפר, כי טל אורות טלך" - מי שנעשה שכן לעפר בחייו בעולם הזה, יחיה לעולם הבא. וכתוב: "כי רם יי ושפל יראה". ומי שמשים לבו כבשר, תפילתו נשמעת, דכתיב: יבוא כל בשר להשתחוות לפני, אמר יי; וכתוב: "שומע תפילה עדיך כל בשר יבואו". ובשבט מוסר⁵⁸: מדת הענוה היא סולם לעלות בה לכל המדות הטובות, והיא ראש והתחלה לכל מצות התורה, ראשית דבר יראת ה'.

ובמשנת רבי אליעזר⁵⁹: וזכה משה וקבלה. לפי שהתורה סולמה ענוה וכתרה יראה. סולמה ענוה, דכת' עקב ענוה יראת יי. וכתרה יראה, [דכת'] ראשית חכמה יראת יי. ושניהן במשה רבינו, דכת' והאיש משה ענו מאד. יראה, דכת' ויסתר משה פניו כי ירא מהביט.

אך לכאורה, המקור במדרש תנחומא (ורשא) פרשת בראשית⁶⁰: זו התורה שפתח הקדוש ברוך הוא וזכה משה רבינו וקבלה לפי שהתורה סוליתה ענוה וכתרה יראה, סוליתה ענוה שנאמר עקב ענוה יראת ה', וכתרה יראה שנא' ראשית חכמה יראת ה' ושניהם במשה רבינו שנא' והאיש משה ענו מאד יראה דכתיב כי ירא מהביט אל האלהים וכו' ובמדרש ילמדנו ילקוט תלמוד תורה - פרשת בהעלתך: התורה סוליתה ענוה וכתרה יראה; סוליה ענוה, דכתי' עקב ענוה יראת יי, כתרה יראה, דכתי' ראשית חכמה יראת יי, ובשניהם זכה משה, דכתי' והאיש משה ענו מאד, וכת' כי ירא מהביט אל האלהים. ילמדנו - פ' בראשית.

שורש מדרש זה הוא בירושלמי - שבת⁶¹: מיכן היה ר' פינחס בן יאיר אומר וכו' ענוה לידי יראת חט דכתיב עקב ענוה יראת ה', אמר רבי יצחק בר אלעזר מה שעשת חכמה עטרה לראשה עשת ענוה עקב לסוליה דכתיב ראשית חכמה יראת ה' וכתוב עקב ענוה יראת ה' וכו'.

מ"מ, מסתבר שלשון "סוליתה" על שינויו במקבילות, קיבל גם חילוף בלשון "סולמה", אשר משם מוצא משנת ר"א שזכרנו. בירושלמי הנ"ל מפורש סוליה, ובילקוט שמעוני משלי רמז תתק"ס: "סוליים".

ועוד מעניינינו. דעת רמב"ן על ענווה הסוברת שהיא מדה טובה מכל המידות, תלויה וקשורה ושייכת אל מחלוקת רבותינו ז"ל;

1 בעבודה זרה⁶²: ת"ר: ונשמרת מכל דבר רע - שלא יהרהר אדם ביום ויבוא לידי טומאה בלילה. מכאן א"ר פנחס בן יאיר: תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי [קדושה, קדושה] מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי יראת חטא, יראת חטא מביאה לידי [חסידות, חסידות] מביאה לידי רוח הקודש, רוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים, וחסידות גדולה מכולן, שנאמר: אז דברת בחזון לחסידך. ופליגא דרבי יהושע בן לוי, דא"ר יהושע בן לוי: ענוה גדולה מכולן, שנאמר: רוח ה' אלהים עלי יען

58 בפרק י"ז.

59 בפרשה י"ב.

60 סימן א'.

61 פרק א' הלכה ג'.

62 כ', ב'.

משח ה' אותי לבשר ענוים, חסידים לא נאמר אלא ענוים, הא למדת שענוה גדולה מכולן. ערכין.⁶³

2 משנת רבי אליעזר⁶⁴: אמ' ר' יהושע בן לוי, הנח לו לר' פינחס בן יאיר שאמר חסידות מביאה לידי רוח הקדש, שכן מצאנו שענוה גדולה מן הכל, שנ' יען משח [י"י] אותי לבשר ענוים, אחר כך, שלחני לחבש לנשברי לב.

3 במסכת כלה רבתי⁶⁵: וכנגדן בתשובה, פרישות מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות לידי נקיות, ונקיות לידי טהרה, וטהרה לידי חסידות, וחסידות לידי ענוה, וענוה גדולה מכולם, שנאמר רוח י"י אלהים עלי יען משח י"י אותי לבשר ענוים, צדיקים, ישראל, טהורים, חסידים, לא נאמר, אלא לבשר ענוים.

4 מדרש תנחומא (ורשא) פרשת קרח⁶⁶: אין בכל המדות גדול מן היראה וענוה, שנאמר ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך. גם שם במדבר רבה.

63 ט"ז, ב'.

64 פרשה י'.

65 פרק ב' הלכה ו'.

66 סימן י"ב.